

Оксана Мельник,
кандидат педагогічних наук,
заступник директора з виховної роботи,
Житомирський базовий фармацевтичний фаховий коледж
Житомирської обласної ради
ORCID ID 0000-0001-8804-4312
melnyk.ksenia@pharm.zt.ua

Світлана Муленко,
викладач хімічних дисциплін,
Житомирський базовий фармацевтичний фаховий коледж
Житомирської обласної ради
mulenko.svitlana@pharm.zt.ua

Ірина Шелюк,
кандидат хімічних наук,
викладач хімічних дисциплін,
Житомирський базовий фармацевтичний фаховий коледж
Житомирської обласної ради
ORCID ID 0000-0002-6808-9676
sheliuk.iryana@pharm.zt.ua

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ФАРМАЦЕВТІВ

У статті обґрунтовано значення естетичного виховання у процесі професійної підготовки майбутніх фармацевтів. На основі аналізу наукової літератури та власних досліджень визначено поняття «естетичне виховання» як цілеспрямований процес взаємодії педагога та студента в процесі освітньо-виховної діяльності, який передбачає сформованість: естетичних смаків та почуттів; вміння бачити й оцінювати красу в природі, мистецтві, літературі; потреби долучатися до різних галузей мистецтва, творчо перетворювати дійсність особисто; здатність бачити красу в праці, зокрема, у професії, отримувати насолоду від процесу та результату діяльності; вміння оцінювати красу і благородство взаємин між людьми; потреби вносити прекрасне в навколишній світ, зберігати прекрасне. Окреслено мету та завдання естетичного виховання в освітньо-виховному процесі закладу фахової передвищої освіти, а також взаємозв'язок з іншими напрямками виховної діяльності. Описано особливості першого етапу формування естетичної культури особистості – естетичне сприйняття; виокремлено чинники, які негативно впливають на процес його формування. Наведено конкретні приклади реалізації естетичного виховання за допомогою інноваційних і традиційних форм, методів, засобів виховної роботи. Наголошено на важливості актуалізації естетичного виховання на сучасному етапі модернізації освіти як втілення принципу гуманізації професійної освіти, що спонукатиме до посилення морального, духовного, творчого розвитку особистості майбутнього фармацевта.

Ключові слова: естетичне виховання, естетична культура, естетичне сприйняття, форми, методи, засоби естетичного виховання, професійна підготовка майбутніх фармацевтів.

Oksana Melnyk, Svitlana Mulenko, Iryna Shelyuk. Aesthetic education in the process of professional development of future pharmacists

One of the modernization directions in the educational area is the implementation of humanization as one of the leading principles in the process of professional training of institutions of professional higher education, which involves reorientation in the formation of future specialists not only professional practical and theoretical knowledges and skills, but also personal qualities which determine the level of development

of aesthetic culture, spirituality and morality. The article substantiates the importance of aesthetic education in the process of training future pharmacists. The researches were conducted by certain methods: analysis, comparison, comparison, generalization and systematization. On the base of scientific literature analysis and personal researches the meaning of «aesthetic education» is determined as focusing on close process of collaboration between tutor and student in the educational process which stipulates formation of aesthetic tastes and feelings; ability to see and evaluate beauty in the nature, art, literature; necessity to join different art fields; ability to see beauty in work, particularly in occupation; necessity to bring the beauty to the world around and preserve it. The purpose and tasks of aesthetic education in the educational process of the institution of professional higher education, as well as the relationship with other areas of educational activities are outlined. The features of the first stage individual aesthetic culture formation of - aesthetic perception are described; the factors which are negatively influence on the process of its formation are allocated. Specific examples of the implementation of aesthetic education are given with the help of innovative and traditional forms, methods, means of educational work. It is noted that aesthetic education will contribute to the further development of the culture of student youth; formation of general competencies that will ensure the possibility of successful adaptation to the future professional activities, professional and personal growth.

Keywords: *aesthetic education, aesthetic culture, aesthetic perception, forms, methods, means of aesthetic education, professional training of the future pharmacists.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Останнім часом по-новому актуалізується важливість естетичного виховання у системі професійної підготовки здобувачів фахової передвищої освіти. Це пов'язано, насамперед, з реалізацією в освітньому процесі коледжів одного з провідних принципів професійної освіти – гуманізації. Цей принцип передбачає посилення культурологічної спрямованості освітнього процесу, переорієнтацію на формування у майбутніх фахівців не лише професійних практичних та теоретичних знань та вмій, а й особистісних якостей, що визначають рівень розвитку естетичної культури, духовності та моральності.

Однією з глобальних соціоекологічних проблем сучасні науковці вважають кризу духовності, до якої невпинно наближається людство. Тому заклади освіти, які здійснюють вагомий виховний вплив на особистість, формування її світогляду покликані посилити увагу на естетичне, моральне, екологічне, інтелектуально-духовне виховання, творчий розвиток особистості.

У структурі професійної компетентності майбутніх фармацевтів виділяють ключові, професійні компетенції та особистісно значущі якості, серед яких важливе значення мають милосердя, людяність, чуйність, доброта, акуратність, дисциплінованість. Забезпечити формування визначених якостей особистості – одне із завдань системи навчально-виховної діяльності в закладі фахової передвищої освіти.

Аналіз основних досліджень і публікацій із зазначеної проблеми. Теоретико-методологічний аналіз проблеми естетичного виховання висвітлено в багатьох працях науковців-педагогів (І. Бех, С. Долуханов, Л. Левчук, Л. Масол, С. Миропольський, М. Овсяніков, В. Лозова, В. Шацька, С. Ничкало, О. Семашко, С. Раппопорт, Л. Печко); сучасні тенденції естетичного виховання здобувачів вищої освіти висвітлено в доробках О. Авраменко, А. Алексюк, О. Антонової, С. Вітвицької, Л. Виготського, Р. Драгана, О. Дубасенюк, М. Кагана, О. Кулаковської, Г. Кутузової, О. Отича, О. Рудницької, В. Сластьоніна, Т. Сидоренко, Є. Чернішова; значення естетичного виховання у процесі професійного становлення фахівців різних галузей опрацьовано в наукових працях: Н. Абдуліної, Т. Грищенко, Г. Разумної, О. Хом'як (майбутніх вчителів), А. Бовт (перекладачів), С. Вдович (фахівців безпеки життєдіяльності), Л. Гандзюк (техніків-технологів швейного виробництва), Н. Донченко (акторів), Є. Жученко (фахівців технічних спеціальностей), І. Владимирової, Л. Кайдалової, А. Котвицької (провізорів). Проте практичні аспекти реалізації визначеного виховного впливу на особистість майбутніх фармацевтів описано недостатньо.

Метою статті є обґрунтування значення естетичного виховання у процесі професійного становлення майбутніх фармацевтів та опис особливостей його практичного впровадження в освітньо-виховний простір закладу фахової передвищої освіти.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Надмірна технократизація, інформатизація в суспільстві, складна епідеміологічна та зовнішньобезпекова ситуація в нашій державі можуть спричинювати зниження пріоритетності та можливості реалізації естетичного виховання студентської молоді. Важливо у процесі професійної підготовки фармацевтів, дотримуючись системного та комплексного підходів, спрямовувати

виховний процес, поряд з іншим, на утвердження принципів поваги до культурних надбань, традицій, національного та світового мистецтва, формування художньо-естетичної культури молоді. Переосмислюючи слова Ф. Шіллера, можна стверджувати, що особистість з певним рівнем сформованості естетичної культури ефективніше засвоює знання та набуває навичок професійної діяльності [1, с. 326].

Попередній аналіз понятійної сутності «естетичне виховання» надасть можливість обґрунтувати його значення у формувальному процесі майбутніх фахівців. Загальнофілософське визначення цього поняття наводить В. Мазепа: це система комплексного, планомірного, цілеспрямованого і послідовного впливу на людину, у результаті якого в неї виникає певна світоглядна установка на безпосередню творчу оцінку дійсності і власного життя в суспільстві як прояв естетичних категорій [6, с. 93]. В Українському педагогічному словнику естетичне виховання визначено як складова частина виховного процесу, безпосередньо спрямована на формування й виховання естетичних почуттів, смаків, суджень, художніх здібностей особистості, на розвиток її здатності сприймати й перетворювати дійсність за законами краси [2, с. 119]. Нам імponує думка О. Дубасенюк, яка розуміє естетичне виховання як педагогічний процес взаємодії педагога та учнів, спрямований на формування естетичної культури та розвиток естетичного ставлення особистості до життя, набуття здатності до творчої діяльності за законами краси [4, с. 359].

Метою естетичного виховання є формування високого рівня естетичної культури особистості, її здатність до естетичного освоєння дійсності, естетичної діяльності. Естетична культура відображає рівень сформованості у людини естетичних знань, смаків, ідеалів, здібностей до естетичного сприймання явищ дійсності, творів мистецтва, потреби вносити прекрасне в навколишній світ, оберігати природну красу [3, с. 143–144].

Таким чином, естетичне виховання майбутніх фахівців – це цілеспрямований процес взаємодії педагога та студента в процесі освітньо-виховної діяльності, який передбачає сформованість: естетичних смаків та почуттів; вміння бачити й оцінювати красу в природі, мистецтві, літературі; потреби долучатися до різних галузей мистецтва, творчо перетворювати дійсність особисто; здатність бачити красу в праці, зокрема, у професії, отримувати насолоду від процесу та результату діяльності; вміння оцінювати красу і благородство взаємин між людьми; потреби вносити прекрасне в навколишній світ, зберігати прекрасне.

На нашу думку, саме високий рівень сформованості естетичної культури є показником та результатом ефективного виховного впливу на особистість. Адже, більшість науковців визначають цю властивість особистості як сформовану на основі власного життєвого досвіду та шляхом естетичного виховання з боку суспільства здатність людини розпізнавати й переживати прекрасне й потворне, піднесене й низьке, трагічне й комічне в мистецтві й навколишній дійсності, керуватися виробленими культурою естетичними цінностями у своїй практичній діяльності, створювати красу навколо себе й долати недосконалість світу [5, с. 64].

Початковим етапом формування естетичної культури та естетичної свідомості можна вважати естетичне сприйняття. Помічати прекрасне, оцінювати красу, бачити різницю між красивим та некрасивим, прагнути до красивого, діяти красиво – є рушійною силою розвитку особистості та соціуму в цілому. Саме про це писав у своїх працях Ф. Шіллер, який надавав значення феномену краси як впливовому фактору розвитку людини, бо вона спрямована на почуття і, таким чином, спонукає людину до самоусвідомлення та самопізнання [8, с. 323]. В. О. Сухомлинський говорив про красу як «могутній засіб виховання чутливості душі. Це вершина, з якої ти можеш побачити те, чого без розуміння і почуття прекрасного, без захоплення і натхнення ніколи не побачиш. Краса – це яскраве світло, що осяває світ. При цьому світлі тобі відкривається істина, правда, добро; осяяний цим світлом, ти стаєш відданим і непримиренним. Краса вчить розпізнавати зло і боротися з ним. Я б назвав красу гімнастикою душі – вона виправляє наш дух, нашу совість, наші почуття і переконання. Краса – це дзеркало, в якому ти бачиш сам себе і завдяки йому так чи інакше ставишся сам до себе» [7, с. 414]. Цитата відомого педагога підкреслює єдність та взаємообумовленість краси зовнішньої (природа, витвори мистецтва) та внутрішньої (морально-духовної сфери людини). Людина, яка вміє бачити і відчувати прекрасне у світі, вже запустила механізм формування засад любові, добра, милосердя, справедливості й довершеності у своїй душі та розумі. У процесі естетичного виховання важливо навчити студентів розуміти й сприймати красу. Спостерігаючи прекрасне, людина не може бути байдужою, вона переживає, відчуваючи любов або ненависть до спостережуваного. Тому важливо, щоб людина вміла розрізнати справді красиве і потворне.

Що є красивим, а що – потворним залежить від загального рівня культури кожної окремої нації, традицій, звичаїв, моральних норм тощо. Важливу місію у процесах передачі, трансформації

загальнокультурних надбань виконують заклади освіти. Тому перед закладами фахової передвищої освіти поставлено завдання впливати на особистість студента з метою підвищення її культурного рівня, зокрема, естетичної культури.

Проте перший етап формування естетичної культури – вміння помічати красу, аналізувати що є красивим, а що потворним є надзвичайно складним. На то є ряд об'єктивних і суб'єктивних причин:

1. Студенти приходять у заклад освіти уже із певним рівнем сформованості загальної культури, із власним світобаченням, ціннісними пріоритетами. І не завжди їх уявлення про красиве збігається з думкою педагогів та однолітків.

2. Великий відсоток студентів мають низький рівень сформованості загальної культури. Більшість з них вперше, навчаючись у нашому закладі, відвідали театр, філармонію, мистецьку виставку чи захід. Інші, навпроти, мають досить значний досвід спілкування з творами художників, поетів, мають розвинені музичні здібності, хореографічні навички, творчі прикладні вміння.

3. Недостатня увага на рівні держави до проблем та стану розвитку і функціонування культури й освіти.

4. Дистанційна форма навчання. Обґрунтування недостатньої ефективності виховного впливу полягає у такому: 1) віртуальне споглядання краси природи, історичних та культурних пам'яток, творів мистецтв тощо викликають лише часткове, поверхнєве сприйняття; 2) не можливість безпосередньо брати участь в організації концертних програм, конкурсів, творчих поза аудиторних заходів перешкоджає максимальній реалізації здібностей студентської молоді, лише частково розкриває їх творчий, інтелектуальний потенціал, лідерські якості; 3) вплив на емоційну сферу студентів є слабким; 4) втрачається потреба досконалого естетичного зовнішнього вигляду, зокрема, медичної форми.

5. Відсутність (часткова або повна) важливого джерела формування естетичної культури – сім'ї (у значної частини контингенту студентів коледжу), що пов'язано із зайнятістю батьків, які змушені працювати за кордоном; з недостатньою увагою певної категорії батьків до виховання своїх дітей.

6. Надмірна зайнятість самих педагогів, а в окремих випадках недостатність власного творчого досвіду, обізнаності у мистецькій сфері тощо. Лише вдосконалюючись особисто, можливо чинити формувальний вплив на особистість молоді людини.

З огляду на сказане, зрозуміло, що для забезпечення практичної реалізації естетичного виховання потрібно відповідально та помірковано ставитися до вибору та форм та методів роботи задля досягнення максимально можливого рівня ефективності.

Варто зазначити, що естетичне виховання пронизує усі напрями виховної діяльності, воно тісно пов'язане з національно-патріотичним, інтелектуально-духовним, громадянсько-правовим, моральним, а також екологічним, трудовим та фізичним вихованням, що формують відповідно красу розуму, душі та тіла (рис. 1).

Рис. 1. Взаємозв'язок естетичного виховання з іншими напрямками виховної роботи.

Сформовані естетичні смаки, розвинена здатність оцінювати прекрасне дають людині змогу зрозуміти суть прекрасного. Сприймаючи прекрасне, аналізуючи його, порівнюючи з відомим і

баченим раніше, вона відповідно оцінює його. Рівень такого естетичного мислення залежить від розумового виховання, вміння здійснювати мислительні операції.

Одночасно з розвитком естетичного сприймання, прищепленням естетичних смаків у процесі естетичного виховання у студентів формують естетичне ставлення до навколишньої дійсності, адже людина повинна не лише милуватися красою природи, пам'ятками культури, а й берегти і захищати їх. Прослідковується зв'язок з екологічним вихованням.

Важливе значення має виховання у студентської молоді естетики поведінки – акуратності в одязі, красивої постви і манер, уміння триматися невимушено, природно, культурно й естетично виявляти свої емоції. Ці якості тісно пов'язані з моральністю особистості студента.

Естетичне виховання, таким чином, забезпечує висхідний шлях розвитку особистості від вміння бачити прекрасне, сприймати та оцінювати його (красиво мислити) до вміння естетично перетворювати дійсність (красиво діяти у ставленні до себе: формувати у собі найкращі якості особистості, стежити за зовнішнім виглядом та здоровою фізичною формою; щодо соціуму: займатися творчою діяльністю, робити красиві вчинки, будувати красиві стосунки з друзями, однолітками, батьками, красиво висловлюватись [1].

Естетичне виховання в нашому закладі освіти реалізується з використанням різних форм, методів та засобів.

Засоби естетичного виховання – вид суспільної діяльності, який може впливати на особистість у певному напрямі. Засоби естетичного виховання (джерела): природа, мистецтво, праця, побут, сім'я, спілкування; твори образотворчого мистецтва, музика, художня література, театр, кіно, телебачення, естрада; події суспільного життя.

Методи естетичного виховання – способи спільної діяльності викладачів та студентів, спрямовані на формування поглядів, навичок і звичок поведінки (бесіда, евристична бесіда, дискусія, метод колективної творчої справи, роз'яснення, приклади, зокрема й особисті, проблемна лекція, споглядання, демонстрація, візуалізація тощо).

Форми виховної роботи, спрямовані на естетичне виховання: екскурсії, перегляд відеофільмів, кінострічок, театральних постановок тощо; круглий стіл, дебати, змагання, творчі конкурси, виставки, фотосушки, концертні програми, тренінг, майстер-клас тощо.

Варто навести конкретні приклади усього комплексу заходів, які здійснюються в коледжі викладачами, кураторами академічних груп, адміністрацією (табл. 1).

Таблиця 1

Приклади практичних аспектів реалізації естетичного виховання у Житомирському базовому фармацевтичному фаховому коледжі

Форма	Назва заходу/зміст
Екскурсія	Відвідування мистецької галереї «Гнатюк арт-центр»; обласної філармонії, художніх та декоративно-прикладних виставок, музеїв; природознавчі, історико-архітектурні екскурсії містами, селами України.
Творчі виставки та конкурси	«Краса осені – тобі, вчителю!», «Вишиванка – генетичний код нації», «Весняні грації», поетичний конкурс «Хотіла б я піснею стати», власних поезій та прози; на краще відео привітання «Бути студентом ЖБФК – це круто» тощо.
Концертні програми	До 150 річниці з нагоди Дня народження Лесі Українки, Дня фармацевтичного працівника, Дня матері, Дня працівника освіти, Міжнародного Дня студента тощо.
Відвідування мистецьких заходів	У Житомирському драматичному театрі ім. І. Кочерги, філармонії ім. С. Ріхтера, оперних театрів Львова та Києва, обласної та міської юнацької бібліотек.
Вечір-презентація до Дня української писемності та мови	«Неважливе-важливе». На заході реалізовано одночасно кілька творчих проєктів: 1) презентація поетичної збірки поета Житомирщини Сергія Іванова; 2) театральна постановка віршів поета українською мовою, які не увійшли до збірки, студентами коледжу з власно осмисленою імпровізацією; 3) демонстрація картин відомої Житомирської художниці Олени Славової із смисловим контентом С. Іванова; 4) музичний інструментальний номер від викладача української мови та літератури (щоб музика і слово завжди жили у серці).

Поетичний калейдоскоп	«Усе починається з кохання», «Її величність природа у моїй душі»; «Золото осені».
Фотосушка	«Посмішка робить світ добрішим», «Вдивись в обличчя захисників», «Фармація – це ми», «Краса формує людську душу», «Стежками рідного краю»
Тренінг	«Мовленнєвий етикет», «Нумо дружити».
Круглий стіл	«Вихованість, культура, шляхетність», «Цінність кохання», «Від рідної мови ти сил набирайся, ніколи й ніде її не цурайся».
Екологічний квест	«Будуємо світ навколо себе»
Конференція	«Особливості української мови в усній народній творчості», «Важливість формування естетичного світосприйняття сучасної молоді»
Диспут	«Вплив мас-медіа на культурно-мотиваційну поведінку сучасного студентства», «Білий халат – це лише форма?», «Пана видно по халявам».
Віртуальна подорож	«Я відправляюсь до Європи»
Творча майстерня	«Мистецтво оригамі», «Розмалюю писанку...», «Секрети приготування
Лекторій-практикум	«Здорова їжа – запорука краси та здоров'я»
Театралізований тренінг	«Етика поведінки сучасної молодої людини»; «Професійна етика фармацевтів».
Фотоконкурс	«Зимове мереживо», «Україна – єдина!»
Екологічна акція	«Від екології душі до екології довкілля»
Відкрита трибуна	«Книга і бібліотека у моєму житті»
Челендж	«Українська хустина: традиційний та сучасний орнаменти»
Естетика в оформленні аудиторій, актових залів, бібліотеки, приміщення коледжу загалом; естетика зовнішнього вигляду, зокрема медичної форми.	

Наведені форми виховної роботи, спрямовані на розвиток вміння адекватно сприймати та ідентифікувати прекрасне, стимулювання творчих здібностей, формування естетичного смаку. Уміння бачити, розуміти і створювати красу робить духовне життя особистості багатшим, цікавішим, дає їй можливість відчувати найвищі духовні насолоди. Проте студент повинен взяти в доросле життя не тільки вміння розуміти і милуватися прекрасним, а й прагнути до нових зустрічей з гармонією, стати творцем краси, вносити її в усі сфери життя.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у визначеному напрямі. Реалізація естетичного виховання покликана на досягнення гармонії істини, добра та краси; стимулювання подальшого розвитку культури студентської молоді як відображення загальнонаціональних культурних та духовних цінностей; формування загальних компетенцій, які забезпечать можливість успішної адаптації до майбутньої професійної діяльності, професійного і особистісного зростання. Наші подальші наукові пошуки будуть спрямовані на виявлення позитивних та негативних чинників, які впливають на процес естетизації освітнього процесу у процесі професійної підготовки майбутніх фармацевтів та аналіз результативності впроваджених форм, методів, засобів виховного впливу, пошук нових ефективних методик і практик.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко І. Творча діяльність як основа формування естетичної культури особистості. Рідна школа. 2005. № 8. С.43-45.
2. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 375 с.
3. Дубасенюк О. А., Сидорчук Н. Г. Естетичне виховання дітей та молоді: теорія, практика, перспективи розвитку: збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. 560 с.
4. Дубасенюк О.А. Практикум з педагогіки: навчальний посібник: Видання 3-тє, перероблене і доповнене. За заг.ред. Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. 468 с.
5. Жученко С.В. Виховання морально-естетичної культури студентів технічних спеціальностей: дис. ...кандидата пед. наук: 13.00.07. Северодонецьк, 2017. 294 с.
6. Мазепа В., Азархін А. та ін. Естетичне виховання: довідник. упоряд. П. Яронцева. Київ: Політвидав України, 1988. 214 с.
7. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину. Твори в 5-ти т. Т.2. Київ, 1976. 760 с.

8. Шиллер Ф. Собрание сочинений: В 7 т. Под общ. ред. Н. Н.Вильмонта, Р. М.Самарина. Т.6: Статьи по эстетике. Пер. с нем. под ред. Л. Е. Пинского; послесл. В. Ф. Асмуса. М.: Гослитиздат, 1957. 791 с.

REFERENCES

1. Andruschenko I. Tvorchia diial'nist' iak osnova formuvannia estetychnoi kul'tury osobystosti. Ridna shkola. 2005. № 8. S.43-45. [in Ukrainian].
2. Honcharenko S.U. Ukrainskyj pedahohichnyj slovnyk. Kyiv: Lybid. 1997. 375 s. [in Ukrainian]
3. Dubaseniuk O. A., Sydorchuk N. H. Estetychne vykhovannia ditej ta molodi: teoriia, praktyka, perspektyvy rozvytku: zbirnyk naukovykh prats. Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. 2012. 560 s. [in Ukrainian].
4. Dubaseniuk O.A. Praktykum z pedahohiky: navchalnyj posibnyk (3rd ed., rev.). Kyiv: «Tsentr navchalnoi literatury». 2004. 468 s. [in Ukrainian].
5. Zhuchenko Ye.V. Vykhovannia moralno-estetychnoi kultury studentiv tekhnichnykh spetsialnostej. Candidate's thesis. Sievierodonetsk. 2017. 294 s. [in Ukrainian].
6. Mazepa V., Azarkhin A. Estetychne vykhovannia: dovidnyk. Kyiv: Polityvdav Ukrainy. 1988. 214 s. [in Ukrainian].
7. Sukhomlynskyj V.O. Yak vykhovaty spravzhniu liudynu. (Vols. 1-5). Kyiv. 1976. 760 s. [in Ukrainian]
8. Shyller F. Sobrane sochynenyj: V 7 t. Pod obsch. red. N. N.Vyl'monta, R. M.Samaryna. T.6: Stat'y po estetyke. Per. s nem. pod red. L. E. Pynskoho; poslesl. V. F. Asmusa. M.: Hoslytyzdat, 1957. 791 s.

Матеріал надійшов до редакції 25.01.2022 р.